
ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.1

Н. М. ОНИЩЕНКО,
доктор юридичних наук

ГРОМАДЯНСЬКА ВИХОВАНІСТЬ: МОРАЛЬНА ТА ПРАВОВА СКЛАДОВІ

Просування України демократичним шляхом прямо пов'язане, по-перше, з перерозподілом соціального простору між державою і громадянським суспільством, а по-друге, з їх визначеною дією або хоча б налагодженим співіснуванням у політичних умовах.

При цьому слід розуміти, що навіть суттєве покращення економічної ситуації в країні не зможе швидко привести до належного стану громадянську відповідальність, підґрунтям якої є належна громадянська позиція. Вочевидь йдеться про проблему формування особистості, яка здатна самостійно мислити, приймати рішення, публічно висловлювати свою думку, усвідомлювати та брати на себе відповідальність за наслідки своєї публічної, у тому числі політичної, діяльності. Отже, ведучи мову про належну політико-правову активність особистості, слід починати з першопочатків – належного громадянського виховання (як процесу) та належної громадянської вихованості (як результату).

Адже тільки особистість, яка вихована на ідеалах демократії, найкращих взірцях розвиненого громадянського суспільства, людяності, порядності, високого служіння людству і відданості громадянській позиції, може стати гідним членом українського суспільства.

Сьогодні всім нам конче необхідне відродження поваги до права, принципу верховенства права, принципу правозаконності, підвищення авторитету громадської думки, формування та розвиток громадянської позиції.

Враховуючи означений формат, хотілося б спинитися з наукового погляду на категорії «громадянська вихованість», точніше її складових – морального та правового насичення. Не заперечуючи, що громадянська вихованість, крім названих складових, має і багато інших чинників, як-то: етику, естетику, релігію тощо. Все ж саме цей аналіз присвяtimo ролі моральних і правових засад у формуванні та розвитку громадянської вихованості.

Мораль є важливим соціальним інститутом. Вона являє собою сукупність принципів, поглядів, оцінок, переконань, що сформувались історично та роз-

виваються, і ґрунтованих на них норм поведінки, що визначають і регулюють ставлення людей один до одного, до суспільства, держави, сім'ї, колективу, навколишньої реальності. Головне в моралі – уявлення про добро та зло [1, с. 195–196].

Однією з найголовніших проблем, які постали перед сучасним українським суспільством, є значна морально-етична інерція, яку спричинили десятиліттями нав'язувані ціннісні пріоритети тоталітарного суспільства. Одним з основних завдань сучасної гуманітарної науки й освіти у країні є подолання цієї інерційної тенденції.

Здавалося б, духовний, моральний, національний сплеск, який спостерігався на початку української незалежності, мав сприяти розвитку нової громадянської моралі, яка базувалася б на принципах самоповаги та національної гідності. «На початку української незалежності були небезпідставними надії, що під безпосереднім впливом паростків громадянського суспільства відбудеться пробудження активності й заповзятливості людей – цього не відбулося через ряд об'єктивних і суб'єктивних причин і факторів, які добре всім відомі. Багато в чому цей процес зумовлений саме відсутністю сформованого у людей ідеалу громадянської поведінки. Держава швидко перейняла від радянських моделей принципи номенклатурного адміністрування і етатизованої корпоративної моралі, тоді як суспільство не мало морально-духовних традицій побудови демократичних, рівних стосунків з державою. Революційний запал швидко проходить, а повсякденна громадянська позиція може базуватися лише на міцній свідомій морально-ціннісній основі» [2, с. 551–560]. І це доволі показово в наш час.

Проте громадянське суспільство не з'являється на порожньому місці. Його формуванню передують соціальний і державний розвиток, причому від досконалості і суспільства, і держави в певних просторово-часових вимірах залежить ступінь досконалості інститутів громадянського суспільства, його більша або, на жаль, менша зрілість та розвиненість.

Щодо проблеми морально-етичного наповнення інститутів громадянського суспільства вчені виокремили два підходи. Деякі автори віддають перевагу цивілізаційному підходу до суспільної свідомості на відміну від формаційного аналізу, що директивно панував раніше, хоча і не відкидають останній повністю. Треба визнати, що таке виокремлення характерне для суспільствознавства як України, так і близького зарубіжжя.

Формаційний підхід принципово історичний: він розглядає розвиток суспільства як зміну якісних станів, отже, суспільство постійно перебуває у процесі становлення. Це означає, що жодна його форма не може вважатися завершеною, у тому числі й громадянське суспільство. Цивілізаційний підхід, попри розмаїття його інтерпретацій, «замикає» розвиток суспільства. У межах цього підходу суттєве значення має насамперед протиставлення варварству. Вважається, що цивілізаційні досягнення (як-от, приватна власність, держава, сім'я тощо) вічні. Крім того, якщо формаційний підхід орієнтує на зміну форм і вдосконалення суспільства, яке вийшло зі стану варварства, то цивілізаційний застерігає проти деградації до варварства. Формаційний підхід вбачає у

варварстві початкову стадію історії, яка залишилася в минулому, а цивілізаційний розглядає варварство як безпосередню основу, стан, який треба постійно долати, що, власне, і становить суть цивілізації.

Надзвичайно важливим напрямом наукового дослідження є, так би мовити, мікроскопічний аналіз моралі громадянського суспільства. Сучасні вчені орієнтовані не на критику моральної свідомості та самосвідомості громадянського суспільства, а на їх пояснення, вивчення, теоретичну аргументацію і особливо – на культивування їхніх найкращих постулатів та проявів. Утім, варто замислитися над тим, що у громадянському суспільстві не можуть співіснувати дві протилежні моралі, як це, на жаль, відбувається в Україні: мораль активістів-протестувальників і мораль їхніх опонентів. Через це моральні засади перетворюються на вчинення інколи незаконних дій обома сторонами, а громадянське суспільство в цьому контексті нагадує анархічні рухи і прояви.

Потрібно зважати й на те, що громадянське суспільство не стільки підлягає оцінці та критиці з позицій якоїсь універсальної моралі, скільки саме може слугувати своєрідним моральним каноном. Мораль громадянського суспільства називають «етикою громадянськості», новою етикою. До того ж моральні стани визначаються як природна мораль, яка ідеалізує общинні форми життя і в основу якої (звернімо на це особливу увагу!) покладено любов до ближнього.

Сьогодні, якщо обстоювати позиції істинності та відвертості, навряд чи можна уявити в конкурентних і конфліктних політичних відносинах вимоги «полюби ближнього» чи «не бажай іншому того, чого не бажаєш собі». Що ж усе-таки можна і треба вважати мораллю громадянського суспільства? Принаймні що пишуть з цього приводу сучасні дослідники?

По-перше, мораль громадянського суспільства характеризується високим ступенем відрефлексованості вчинків.

Це означає, що їх мотивувальною основою є не почуття, звичаї, традиції чи ритуали, а ретельний розрахунок усіх «за» і «проти». Отже, сучасна мораль є раціональною – це основний акцент нормативно-ціннісної системи громадянського суспільства.

По-друге, раціональна мораль громадянського суспільства прагматична, утилітарна, орієнтована на успіх та ефективну діяльність. Ідеться про конкретизацію моралі стосовно різних сфер суспільного життя: політики, економіки, права тощо.

По-третє, раціональна і прагматична мораль громадянського суспільства позбавлена супермети (суперцінностей), яка перебуває за межами конкретних прагматичних видів діяльності. Отже, соціуму потрібно примиритися з відсутністю одного спільного ідеалу [3].

Проте, як зазначає А. Гусейнов, необхідно з'ясувати, чи є мораль справді мораллю або яке відношення вона має до моралі й етики, як сприймає і відтворює поняття «справедливість», «гідність», «зрада» тощо, що саме вкладають у ці поняття представники різних соціумів і різних соціальних прошарків [3]. Без цього громадянська вихованість особистості залишиться лише «добримими намірами».

Важливою ознакою становлення гуманістичної моралі громадянського суспільства в Україні є співвідношення в ній національних і загальнолюдських пріоритетів. Варто зауважити, що українська культура і суспільна думка завжди мали гуманістичне підґрунтя. Тому у світі, що глобалізується, для нашого суспільства важливо не втратити гуманістичний антропологічний потенціал, який містить у своїй архітектоніці й архетипічності українська національна культура. Принципи сімейної традиційної етики, естетичного сприйняття навколишньої дійсності, небайдужого ставлення до страждань іншого, православної релігійної моралі та інші необхідно зберігати та використовувати з метою встановлення гуманістичних моральних орієнтирів громадянського суспільства [4, с. 71–76].

Розвиток національної системи громадянської освіти і вихованості, що покликана утверджувати моральні пріоритети людини громадянського суспільства, є завданням самих структур, інститутів, організацій громадянського суспільства. Тут перед нами постає проблема своєрідного герменевтичного кола, коли від наявності складової частини залежить наявність цілого, а від наявності цілого – наявність його складових. Справді, як вважають вчені, це одна з найскладніших проблем тих суспільств, які розвиваються в напрямі демократії не природним шляхом багатовікового утвердження моральних пріоритетів громадянського суспільства, а за випереджаючою моделлю. У зв'язку із цим ми повинні насамперед усвідомити, що лише глибоке особистісне переживання і переконаність у цінності громадянських чеснот дасть нам змогу подолати проблему «замкнутого кола» і вивести нашу національну спільноту на новий щабель розвитку.

Декілька наголосів про християнське світобачення і християнську мораль, що мають на теренах України давні традиції та глибоке коріння. Це дає змогу сподіватися на те, що при формуванні громадянського суспільства, Україна зможе використати гуманістичний та інтегративний потенціал християнських основ моралі. Більше того, деякі дослідники вважають, що саме від перспектив утвердження в нашій країні християнської моралі залежить майбутнє утвердження громадянського суспільства і правової держави.

Також слід зазначити, що сьогодні в суспільстві виникає величезний практичний інтерес і вимогливість до права, правових інститутів, їх дієвості та результативності. Це відображається в бажанні удосконалення і підвищення ефективності законотворчої роботи, правореалізації з метою захисту прав, свобод і законних інтересів людини. Сьогодні, як ніколи, актуалізується проблема належної правової освіти.

Наскільки ж важливою є категорія «правова освіченість» у життєдіяльності людини? Якщо виступати в рамках не тільки пошукових теоретичних моделей, а й практичних ракурсів і напрямів, можна констатувати, що якість нашого життя, безумовно, пов'язана з цією категорією: від бізнес-плану до якості медичного обслуговування, від належних умов праці до належних умов відпочинку.

В такий спосіб ми безпосередньо стикаємося з потребою особистого оволодіння не тільки «азбукою права», а й потребою більш високого рівня право-

вої освіченості. Скільки б негараздів нашого економічного, соціального, політичного життя, скільки зайвих нарікань на владу, державу, суспільство, роботодавців тощо вдалось би уникнути, якби кожний пересічний громадянин незалежно від віку, статі і соціального становища характеризувався б більшою правовою грамотністю сьогодні.

Як і кожна теоретико-прикладна проблема дана не є винятком і повинна враховувати як нові підходи, способи, методи вивчення, так і відповідну методику щодо її реалізації. Відповідно до першої позиції слід одразу наголосити на необхідності запровадження іншого, відмінного від попередніх часів підходу: пропозиція оволодіння не «правовим мінімумом» (цього явно не достатньо), а необхідним, відповідним цивілізованому суспільству рівнем правових знань у площині сучасного право-державотворення.

Правова освіта може розглядатися як система виховних і навчальних дій, спрямованих на створення умов для формування:

- поваги до права;
- власних уявлень і настанов, заснованих на сучасних правових цінностях суспільства;
- концепцій, достатніх для захисту прав, свобод і законних інтересів особи та правомірної реалізації її громадянської позиції.

Цілі правової освіти визначають завдання, що стоять перед правовиховним процесом. До них можна віднести:

- 1) формування та розвиток у громадян правових знань у сфері державного управління;
- 2) виховання поваги до права як соціальної цінності, до принципів законності;
- 3) вироблення потреб та навичок активного захисту у встановленому законном порядку своїх прав, свобод та законних інтересів.

Реалізація вищезазначених цілей і завдань дасть змогу сформувати належний рівень правосвідомості громадян.

Правова освіта не може ізольовано існувати в суспільстві, вона спирається на дані педагогіки та юридичних наук, при цьому педагогіка застосовується для найбільш ефективного правового виховання, використовуючи розроблені принципи та методи, форми і способи виховання особистості. У зв'язку з цим теорія та практика формування і розвитку правової культури повинна бути тісно взаємопов'язана не тільки з наукою права, а й з іншими галузями гуманітарних знань. Надзвичайно актуальними є сьогодні проблеми, пов'язані з юридичної педагогікою.

Успішними умовами формування цього процесу слід вважати:

- створення і діяльність громадських організацій (можливо, на базі великих юридичних центрів), що беруть участь у різних соціальних проектах;
- навчальні курси, що забезпечують профільне розширення і поглиблення уявлення про право як особливий соціальний інститут, феномен правової культури, її принципи, особливості регулювання різних форм суспільних відносин, особливо в політичній та економічній сферах для широкого загалу.

Чому цю місію не взяти на себе юридичним коледжам, інститутам, факультетам у рамках і форматах, визначених державою? Принаймні, це могло б до деякої міри свідчити про їх суспільну корисність і необхідність. Як приклад, це стає вельми необхідним при запровадженні у правову тканину нових інститутів права, скажімо, інституту медіації.

Величезного значення у зв'язку з наведеним набуває соціальне управління правоосвітнім процесом.

Уявляючи цей процес комплексною мінісистемою, можна зазначити, що змістова сторона управління складається з двох напрямів – зовнішнього і внутрішнього.

Перший являє собою цілеспрямовану державну діяльність, завданням якої є організація і забезпечення важливих з погляду правової політики напрямів по здійсненню правовиховного впливу і розробку державної політики з правової освіти; а також організацію суб'єктного складу правоосвітнього процесу і здійснення відповідного контролю. Другий – внутрішній напрям відображається у формі здійснення конкретних програм правоосвітнього впливу, що реалізуються певним колом суб'єктів з метою реалізації правоосвітніх заходів.

Правоосвітня робота – це конкретні заходи, спрямовані на здійснення суб'єктом правового впливу певних дій, заснованих на розроблених програмах реалізації правового виховання в суспільстві. Отже, правоосвітній процес – це сукупність заходів, що здійснюються з метою досягнення оптимально можливого результату відповідності виховного впливу суб'єкта правової освіти на суспільство, спрямованих на формування правосвідомості і високої правової культури, поєднаних з використанням спеціальних правових засобів і правоосвітніх механізмів.

Правова освіта – невід'ємна складова загальної культури громадянина, умова формування правосвідомості. Життя в громадянському суспільстві формує правову свідомість (позитивну чи негативну) незалежно від того, відбувається цей процес стихійно чи цілеспрямовано в рамках правової освіти. Але правова освіта є запорукою того, що право стає регулятором життя індивіда, а не перешкодою на шляху вирішення його особистих завдань. У сучасних умовах саме правова освіта може стати важливим фактором розвитку особи, становлення громадського суспільства і демократичної правової держави в сучасній Україні, громадяни якої зможуть жити в соціально-правовій згоді один з одним, з державою, владою, політичними партіями, громадськими рухами тощо.

Формування правових переконань – від зовнішніх потреб, які ставить суспільство особистості, до внутрішнього переконання, та від нього – до дії – це шлях формування правової свідомості як необхідної умови забезпечення правопорядку. Без формування правового переконання неможлива правомірна поведінка. Процес реалізації правової норми – це взаємодія її вимог зі свідомістю індивіда. Не можна не погодитися з думкою вчених, що без вивчення переконань людини, її поведінки, психологічного механізму взаємодії вимог норми та свідомості людини не можливо зрозуміти мотиви правомірних вчинків.

Надбані правові знання повинні переходити в ціннісні установки, стати внутрішнім переконанням, отримати емоційне забарвлення, закріпитися в правових звичках.

Завдання правової освіти полягає в тому, щоб у своїй реалізації досягти такого рівня правосвідомості, коли кожен член суспільства дотримувався б соціальних правил поведінки та правових норм виключно в силу внутрішньої необхідності, власних переконань, а не під страхом примусу. У цьому і полягає формування мотивів та звичок правомірної, соціально активної поведінки. Поведінка особи повинна бути свідомою. Вироблення звички до дотримання правових норм, до правомірної поведінки – головне та найскладніше завдання правової освіти.

Ідеологічна цінність правової освіти полягає в тому, що вона є соціально необхідним явищем, зумовленим об'єктивними закономірностями побудови і розвитку суспільства.

Друга позиція зазначеного розгляду є методичною, тобто пов'язаною із «інструментарієм» здійснення правової освіти. Сучасний етап правового розвитку ознаменований новими тенденціями у правовому навчанні. Їх особливостями є: практично-орієнтований підхід у викладанні змісту правових курсів, урахування соціального досвіду громадян, що беруть участь у різних правовідносинах у реальному житті, формування активної громадської позиції особи, повага до прав людини і норм міжнародного права, забезпечення необхідного рівня юридичної грамотності особи, вирішення питань професійної орієнтації. Правова освіта повинна бути орієнтованою на ретрансляцію способів розуміння дійсності: мислення, діяльності, спілкування, поведінки.

Правова освіта – єдина загальнодержавна система усвідомлення ролі й дієвості права, вивчення чинного законодавства, яка охоплює усі верстви населення.

Серед напрямів правової освіти можна запропонувати такі:

- права освіта і правове виховання молоді;
- права освіта за професійним спрямуванням із застосуванням норм відповідного галузевого законодавства;
- права освіта депутатського корпусу;
- права освіта працівників органів місцевого самоврядування;
- права освіта працівників громадських організацій;
- права освіта посадових осіб та персоналу комерційних структур;
- права освіта людей пенсійного віку тощо.

У контексті зазначеного хочемо ще раз наголосити: розвинене, добре структуроване громадянське суспільство неможливе сьогодні без належної громадянської вихованості, а отже, без належного рівня моральності в суспільстві та належного рівня правової освіченості кожного члена цього суспільства.

Список використаних джерел:

1. *Moralność prawa // Zeksykon wspolegnej teorii i filologii prawa. 100 podstawowych pojęć.* – Warszawa, 2007. – P. 195–196.
2. *Івченко О. Г.* Моральні засади демократичного розвитку українського суспільства / О. Г. Івченко // Гілея: науковий вісник : зб. наук. праць / [гол. ред. В. М. Вашкевич]. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 43. – С. 551–560.

3. Гусейнов А. А. Гимн гражданскому обществу и его морали (о книге В. И. Бакштановского и Ю. В. Согомонова «Гражданское общество: новая этика» / А. А. Гусейнов // Ведомости. – Тюмень, 2004. – Вып. 25: Общепрофессиональная этика.

4. Івченко О. Г. Національні й загальнонародські засади розвитку гуманістичної моралі громадянського суспільства / О. Г. Івченко // Освіта регіону. Серія «Політологія. Психологія. Комунікації». – 2011. – № 1. – С. 71–76.

Онищенко Н. М. Громадянська вихованість: моральна та правова складові

Сучасні трансформаційні процеси в Україні поставили ряд важливих завдань і перед громадянським суспільством, і перед особою, і перед юридичною наукою.

Одним із них можна вважати аналіз вивчення та надання практичних рекомендацій для досягнення необхідного сьогодні рівня громадянської вихованості. Питаннями запропонованого розгляду виступають ті, які присвячені моральній та правовій складовій означеного процесу. Крім того, зазначено, що громадянська вихованість як об'єкт наукового пізнання і вивчення, як загальносоціальний феномен, необхідний ідеологічний «індикатор», показник розвитку громадянського суспільства не стала ще предметом наукового обговорення й опрацювання науковою спільнотою. Окремий вектор присвячений правовій освіченості, її ефективності в контексті правової дії.

Ключові слова: громадянська вихованість, мораль, громадянське суспільство, право, правова освіта, правова освіченість.

Онищенко Н. Н. Гражданская воспитанность: нравственная и правовая составляющие

Современные трансформационные процессы в Украине поставили ряд важных задач и перед гражданским обществом, и перед лицом, и перед юридической наукой.

Одним из них можно считать анализ изучения и предоставления практических рекомендаций по достижению необходимого сегодня уровня гражданской воспитанности. Вопросами предложенного рассмотрения выступают те, которые посвящены моральной и правовой составляющей указанного процесса. Кроме того, отмечено, что гражданская воспитанность как объект научного познания и изучения, как общесоциальный феномен, необходимый идеологический «индикатор», показатель развития гражданского общества не стала еще предметом научного обсуждения и проработки научным сообществом. Отдельный вектор посвящен правовой образованности, ее эффективности в контексте правового действия.

Ключевые слова: гражданская воспитанность, мораль, гражданское общество, право, правовое образование, правовая образованность.

Onishchenko N. Civic education, moral and legal components

Nowadays, unfortunately, even a significant improvement in the economic situation in the country will not be able to quickly put in order civil responsibility, the basis of which is a proper citizenship. This is the problem of personality's formation which is able to think independently, make decisions, publicly express own opinions, to recognize and take responsibility for the consequences of public, including political, activity. Therefore, speaking today about the proper political and legal activity of the person, we should start with a «beginning of the beginnings» – a proper civil education (as a process) and appropriate civil education (as a result).

In the scientific article, the author proves that only a person, who educated in the ideals of democracy, the best the example of developed civil society, decency, high service to humanity and devotion to civil position can become a worthy member of the Ukrainian society.

Today, society needs a revival of respect for the law, the principle of the rule of law, strengthening the credibility of public opinion formation and development of citizenship.

Given a specific format, the author dwells on scientific review category «civil education», more precisely, its moral and legal components of saturation. Civil education, other than those constituents, and has many other factors, ethics, aesthetics, religion etc.

Civil education is composed of many different factors: ethics, aesthetics, religion, etc. Nevertheless, the author dwells on the analysis of the components of civil education as its moral and legal saturation. Morale is an important social institution. It is a set of principles, views, estimates, beliefs which are formed and developed historically, and based on these standards of conduct, define and regulate the relationship of people to each other, to society, state, family, collective, surrounding reality. Important in morality - an idea of good and evil.

One of the main problems facing the modern Ukrainian society is a significant moral and ethical inertia caused by the imposition of value priorities decades of totalitarian society. One of the main challenges of today's human science and education in the country is to overcome this negative tendency.

At first glance, it seemed that the spiritual, moral, national surge, which was observed at the beginning of Ukrainian independence, should contribute to the development of a new civil morality, which would be based on the principles of self-esteem and national dignity. At the beginning of Ukrainian independence was not unfounded hope that under the direct influence of germs of civil society will be held waking activity and enterprising people – this has not happened for a number of objective and subjective reasons and factors that are well known to all. In many ways, this process is due to the lack of people formed the ideal of civil behavior.

Civil society can serve as a kind of moral canon. In turn, the morality of civil society called the «ethic of citizenship», a new ethic, which is based on love of neighbor. An important feature of the formation of humanistic morality of civil society in Ukraine is value in it national and universal priorities. It should be noted that the Ukrainian culture and public opinion have always had a humanistic foundation. Therefore, in connection with globalization processes that occur in the world, for our society, it is important not to lose humanistic anthropological potential. The principles of traditional family ethics, aesthetic perception of reality, indifferent attitude towards the suffering of others, the Orthodox religious morality, etc. must be stored and used in order to establish the humanistic moral compass of civil society.

Development of a national system of civil education and upbringing which is designed to affirm moral priorities of the person as a member of civil society, is the immediate task of its structures, institutions and organizations. It should also be noted that at present the society takes great practical interest and demands on law and legal institutions, their efficiency and effectiveness. In practice, this trend is expressed in the desire to improve and enhance the effectiveness of legislative work and realization of law to protect the rights, freedoms and legitimate interests. Now, more than ever, updated the problem of obtaining proper legal education.

Key words: civic education, ethics, civil society, law, legal education, legal education.